

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 42: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2013

<https://bastina.anubih.ba/items/80add915-7630-4f54-ad44-25db863e1449>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive

Ante Milošević
Split

Nasuprot izučavanjima porijekla i datiranja stećaka, tumačenje njihove kulturne pripadnosti znatno je složeniji problem, a u cjelini uzevši, njegovo tumačenje danas je dvojako. Različita mišljenja stećcima danas utvrđuju primarno vjersku¹ ili rjeđe etničku pripadnost.

Ovaj prilog kao novo rješenje ne nudi u tome smislu neku novu teoriju, nego razmišljanja vraća u okvire jedne od ranije izloženih. Pokušat ću, naime, osnažiti mišljenja onih autora koji nastajanje i razvoj ovih nadgrobničkih spomenika vežu uz jednu etničku skupinu tadašnjih balkanskih stanovnika, konkretno uz Vlahe.² Pri tome podr-

žavam rezultate koji objašnjavaju da su tadašnji Vlasi nomadsko stanovništvo koje se primarno bavilo stočarstvom, a nerijetko trgovinom i plaćeničkim vojničkim pozivom. Pri tome pojmovi Vlah i vlaški ne označavaju samo njihov socijalni status nego i zasebnu etničku pripadnost, a ta je, kako su pokazala dosadašnja istraživanja, proizišla iz preživjeloga starosjedilačkog, prvenstveno romanskog ili romaniziranog ilirskog korpusa.³

¹ Velik je broj rasprava koje stećke nastoje protumačiti kao bogumilske nadgrobne spomenike i njihov razvoj povezati s razvojem srednjovjekovne bosanske crkve (usp: Solovjev 1955, 644-645; Benac 1982, 195-205; Miletić 1982, 231-239; Bešlić 1982, 485-519). Prema riječima M. Wenzel, Benac je kasnije odustao od ovakvog mišljenja, vidi u: Wenzel 1999, 18. Pretpostavke da su stećci kao nadgrobnički nastali na nekim drugim vjerskim temeljima pokušali su iznijeti Wilke 1924, 27-38 i Gabričević 1983, 89-96 (iznosi mišljenje da većina simboličkih ornamenata koji se pojavljuju na njima svoje korijene imaju u davnoj općoj naslijeđenoj mediteranskoj duhovnoj i religioznoj koncepciji) te Basler 1972, 123-133, koji izvorište likovnog sadržaja reljefa na stećcima vidi u kasnoromaničkoj umjetnosti, dok u simboličkim motivima koji se na njima klešu prepoznaje tri osnovne komponente: pretkršćansku, kršćansku i manihejsku (pretpostavljajući da su upravo pod utjecajem te pogansko-kršćanske sekte bili i bogumili srednjovjekovne bosanske crkve). Više autora stećcima pretpostavlja interkonfesionalnost te ih dovodi u vezu s nastankom i razvojem srednjovjekovne bosanske države. O tome pregledno u: Lovrenović 2009, 235-251 te u člancima Bešlić 1973, 279-286 i Anđelić 1984, 487-491.

² Pretpostavke o etničkoj pripadnosti ovih nadgrobničkih spomenika novijeg su datuma, a s jednakom argumentacijom tumači se da pripadaju jednoj od triju tadašnjih glavnih narodnosnih skupina zapadnog Balkana: Hrvatima, Slavecima općenito ili Vlasima. Pretpostavku da su stećci nad-

grobni spomenici nastali kao rezultat poganskog obreda sahranjivanja Hrvata Južne ili Crvene Hrvatske te da su nastali u prvim desetljećima 7. stoljeća, odnosno odmah po njihovu doseljenu prvi je iznio Mandić 1967, 85-96; Mandić 1968, 237-246, a potom ju je prihvatio i nastojao dopuniti Škopalj 1970, 235-244. Skarić 1928, 141-144 i Hadžijahić, 1973, 287-296 pretpostavljaju da stećci izvorno porijeklo vuku iz prado-movine Slavena, oponašajući svojim izgledom (posebno oni u obliku sarkofaga) grob kao „vječnu kuću“. Iznose i mišljenje da su prvobitno bili izrađeni od drveta te da se vremenom, pod utjecajem nove sredine i novih kulturnih prilika, počinju izrađivati od kamena. Prvu pretpostavku o vlaškoj pripadnosti stećaka iznio je Hrabak 1956, 325-328 podupirući svoja razmišljanja vezom između podataka iz pisanih povijesnih izvora i njihova odnosa prema osobama spomenutim na rijetkim sačuvanim natpisima na stećcima. Ovu Hrabakovu pretpostavku znatno je osnažila Wenzel 1962, 102-143 koja je u ovoj svojoj raspravi obradila dvadesetak takvih nadgrobničkih spomenika s približno datiranim natpisima budući da oni spominju povijesno poznate osobe. Istom metodologijom utvrdila je kronološki razvoj stećaka s najranijim takvim spomenikom (ploča) iz 1220. godine. Pojavu visokih monumentalnih spomenika pretpostavlja oko 1360. godine, a stećke s likovnim prikazima oko 1435, odnosno 1477. godine. Također pretpostavlja da cjelokupna produkcija ovih nadgrobničkih spomenika prestaje oko 1505. godine kada Vlasi prelaskom na islam gube svoju plemensku organizaciju, a s njome i osnovne značajke etničke zasebnosti. Ova odlična studija M. Wenzel glavna je vodilja i u našim razmišljanjima (usp. Milošević 1991; Milošević 2004; Milošević 2005).

³ Literatura koja potvrđuje ovakva mišljenja je brojna, a ovdje posebno upozoravamo na: Hrabak 1956a, 29-39; Ji-

U povijesnim ispravama srednjeg vijeka etnička zasebnost Vlaha dobro je potvrđena u mnogim područjima Balkana,⁴ a posebno je jasna u cetinskoj regiji.⁵ U tome smislu, pored nekoliko drugih povijesnih podataka, posebno upozoravamo na tzv. Zakon za Cetinske vlahe iz 1436. godine koji u pisanom obliku kodificira dotadašnje njihovo običajno pravo. Pored niza drugih odredbi, prvenstveno sudbene i pravne naravi, spomenuti zakon jasno određuje njihova prava i odnose prema drugim etničkim skupinama tadašnje Cetinske kneževine, s Hrvatima i Srbima.⁶ Pored toga, povijesnim i arheološkim istraživanjima utvrđeno je da su glavna vlaška područja u srednjovjekovnoj Dalmaciji prostori u trokutu između Šibenika, Trogira i Knina sa

rečak 1959, 193-204; Mandić 1963, 515-567; Kulišić 1967, 191-212; Kulišić 1967, 233-241; Skok 1971, 514; Vukčević 1981, 315-342; Mirdita 1995, 25-116; Mirdita 2004, osobito str. 183-348; Ančić 2007, 149-158.

⁴ Mirdita 2004, 59-182.

⁵ O socijalnom statusu i društvenoj organizaciji Cetinskih vlaha te o njihovom odnosu prema drugim onodobnim stanovnicima Cetine usp. Klaić 1984, 265-271, te posebno Ančić 1987, 69-98.

⁶ Zanimljiva je u tom smislu potvrda posjeda hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika (1344.-1382.) kninskome knezu Ivanu Nelipčiću (1344.-1379.) iz 1345. godine kojom se tom hrvatskom ugledniku pored ostalih posjeda u zagorskoj Dalmaciji daruje i *...castrum nostrum regale Zyn vocatum cum districtu eius Cetina appellato... simulbus et eorum incolis seu populis Croatis et Olachis...* (usp. Codex diplomaticus 11, Zagreb 1913, br. 192, str. 250). U Cetini 14. stoljeća, dakle, ta isprava jasno razlikuje dvije etničke skupine njenih stanovnika: Hrvate i Vlahe. Nadalje, tim je Vlasima 1436. godine na Klisu potvrđeno njihovo običajno pravo. To im je uredio tadašnji hrvatski ban Ivan Frankopan (1432.-1436.) kao baštinik Nelipčićevih posjeda u Cetini (usp. Klaić 1972, 279-281). Taj Zakon jasno razlikuje dvije socijalne skupine cetinskih Vlaha, jer navodi: *...Ki Vlah ima selo, da služi s unčom, a ki nima sela taj na konji s šćitom i mačem...* Svojim odredbama, dakle, razlikuje Cetinske vlahe koji imaju stalna naselja i plaćaju porez i one koji su nomadi i obvezni su služiti u vojsci (konjaništvu). Isti zakon potvrđuje i etničku zasebnost Cetinskih vlaha naspram ostalog stanovništva kasnosrednjovjekovne cetinske regije. U njemu se, naime, navodi: *...I da ni nadnjimi ni jedan Hrvatini vojvoda, ner jedan između njih da je vojvoda nad njimi, ki njima zapovida, s našim se knezom dogovara. I da im je pitanje poda Vsinjem, a na njih pitanje da ne sida ni jedan Hrvatini, ner knjih knezi i suci njih...* I dalje *...I da nemore otdati najamnik ni lovas na gospodara, i Srbini da nemore otdati na Vlahu ni Vlah na Srbina...* i *da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednog bravara...* Ove odredbe Zakona za Cetinske vlahe jasno, dakle, uređuju društvene odnose među Vlasima, ali i nedvosmisleno razlikuju tri etničke skupine tadašnje Cetinske krajine: Vlahe, Hrvate i Srbe.

značajnijim naseobinskim uporištima u Vrlici i u triljskoj okolici.⁷ Bjelodano je da upravo ova područja u Dalmaciji danas imaju najveći broj sačuvanih stećaka.

Po provedenim rekognosciranjima položaja sa stećcima u Dalmaciji, danas smo u mogućnosti izreći nekoliko općenitih zapažanja koja su važna i za pojašnjenje regionalne problematike stećaka, a te konstatacije uglavnom su prepoznatljive i drugdje gdje ima takvih spomenika.

Na području srednje Dalmacije do sada je registrirano gotovo 200 položaja koji sadržavaju ovakve spomenike.⁸ Mahom su sve to manja groblja i skupine s manjim brojem stećaka, što opet upućuje na pretpostavku da su ova groblja pripadala manjim zajednicama, ili pak da su u upotrebi bila kraće vrijeme. To međutim ne treba uočavati jer su istraživanja pokazala da svi grobovi na ovim položajima ne moraju imati nadzemne oznake kako to pokazuje većina do sada istraženih nalazišta. Utvrđujući nadalje prostorne odnose ove vrste groblja i onovremenih naselja, uočljivo je da takvih ukopišta gotovo da i nema u neposrednoj blizini utvrđenih kasnosrednjovjekovnih gradova. Ova je činjenica posebno zanimljiva stoga jer je život u tim utvrđenjima najintenzivniji upravo u vrijeme kada običavamo datirati i groblja sa stećcima.

Raspored nadgrobnih spomenika i grobova unutar pojedinog lokaliteta pripada uobičajenom tipu srednjovjekovnih groblja na redove, što upućuje na zaključak da ona u pravilu nisu smještena uokolo crkava gdje se ovakav njihov raspored rijetko poštuje. Zanimljivo je još da groblja sa stećcima u Dalmaciji nemaju starijih ukopa, ali ni potvrda kasnijeg kontinuiteta. Izučavajući prostorni odnos među ovim grobljima važno je upozoriti da na području Dalmacije u to doba ima i grobalja koja uopće nemaju stećaka, premda bi ih, s obzirom na karakter grobova i grobnih nalaza u njima, trebalo očekivati. Pri tome je dodatno važno da upravo ova groblja bez stećaka imaju i određeni vremenski kontinuitet, a često su i locirana uz starije crkve.⁹

Temeljem iznijetih činjenica pretpostavili smo da bi u ovoj vremenskoj i prostornoj izoliranosti grobalja sa stećcima u Dalmaciji trebalo vi-

⁷ Dragomir 1924, 13-21; Ančić 2007a, 161-167.

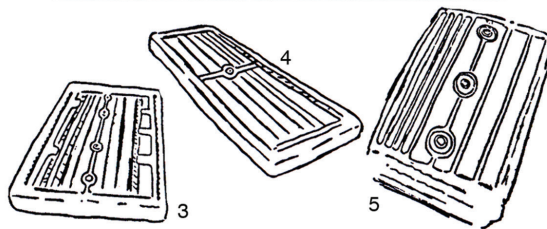
⁸ Bešliagić 1971; Stećci 2008.

⁹ Milošević 1991, 39-40; Milošević 1998, na više mjesta.

djeti imigraciju njenih novih stanovnika. Tražeći ovome potporu u povijesnim ispravama toga doba moguće ju je naći u nastojanjima Nelipčića da obnove izgubljenu gospodarsku i vojnu moć nakon što im je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik polovinom 14. stoljeća oduzeo posjede u Kninu i kninskoj okolini. Nakon brzoga izmirenja s kraljem i ustoličenja u Sinju i Cetinskoj kneževini, Nelipčići nastoje osnažiti svoj utjecaj i vratiti si ugled i utjecaj jedne od najmoćnijih i hrvatskih velikaških porodica. Prema povijesnim ispravama toga vremena znamo da to dobrim dijelom i uspijevaju, i to uz pomoć i svesrdnu podršku Vlaha kojima za uzvrat obilno nadoknađuju usluge darivanjem posjeda i davanjem različitih povlastica.¹⁰ Ovakva politika Nelipčića prema Vlasima svakako je mogla biti dobrim razlogom njihove intenzivne imigracije u Dalmaciju.

Osnovna karakteristika dalmatinskih stećaka je vrlo slaba urešenost. Ukrašeno ih je tek oko 10%, no, po motivima i ikonografskim rješenjima ne razlikuju se od cjelokupnoga toga kulturnog kruga. Reljefni ukrasi, češće simboličkog, a rjeđe dekorativnog karaktera, klešu se na svim oblicima nadgrobnih spomenika kasnoga srednjeg vijeka, dok se scene narativnog karaktera izvode isključivo na sanducima i sljemenjacima. Među raznovrsnim takvim motivima ovdje bih izdvojio tek jedan primjer kojim se može potvrditi pretpostavka prema kojoj bi pojavu stećaka u Dalmaciji trebalo objašnjavati imigracijom njenih novih stanovnika.

U tom smislu zanimljivi su pločasti nadgrobni spomenici iz sela Bitelića u dolini Cetine (Sl. 1.1).¹¹ Svi su ukrašeni sličnim geometrijskim ornamentom i nesumnjivo su proizvod iste radionice. Drugdje u Dalmaciji stećaka s ovakvim ukrasom nije pronađeno, a nema ih niti u susjednoj Hercegovini i u Bosni. Međutim, po karakteru ornamenta i tretiranju površine, ovi unikatni bitelički nadgrobnici vrlo su srodni nekolicini primjeraka s vrlo udaljenog južnodalmatinskoga područja¹² i s teritorija današnje Crne Gore (Sl.

Sl. 1. Kasnosrednjovjekovne nadgrobne ploče: 1. Bitelić u Cetinskoj krajini (foto: A. Milošević); 2. Bijeli mramor na Žabljaku (prema: D. Vemić); 3-5. Petrova crkva u Nikšiću (prema: M. Wenzel)

1.2-5).¹³ Sličnost im je tolika da se vrlo vjerojatno može pretpostaviti da su i jedni i drugi isklesani po istoj zamisli. U vezi s ovom skupinom nadgrobnika s područja Crne Gore zanimljiva je i činjenica da sličan ornament resi i nadgrobne ploče Crnojevića na otočiću Kom na Skadarskom jezeru. Pripadaju despotu Stjepanu Crnojeviću i njegovoj ženi Mari koji su umrli polovinom 15. stoljeća¹⁴ što je dobra osnova za dataciju drugih, ovima srodnih spomenika u Crnoj Gori. Primjerci s Bitelića vjerojatno su nešto mlađi, a njihova izolirana pojava u Dalmaciji, i dolini Cetine, najlogičnije se može objašnjavati i imigracijom njenih novih stanovnika.

U nastavku bismo šire upozorili još samo na jednu skupinu stećaka koje zbog osebujnoga oblika uobičajeno nazivamo sljemenjacima.

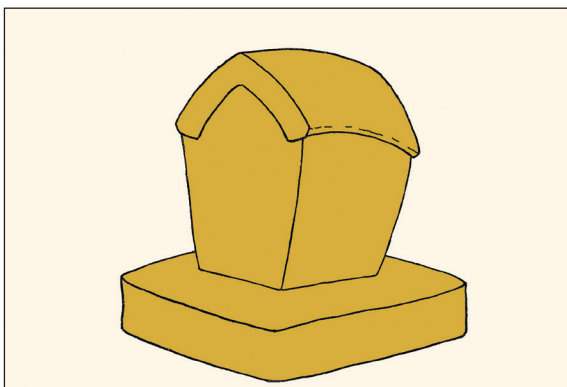
¹⁰ Kraće preglede važnijih događaja u onodobnoj Cetini donose: Klaić 1975, 94-99; Gunjača 1938; Stulli 1967, 5-94; Soldo 1965, 63-101.

¹¹ Milošević 1985, 233-234; Milošević 1991, 41; Milošević 1998, 132-133.

¹² Žeravica / Kovačić 2002, 26-27 (nadgrobne ploče uokolo crkve Sv. Barbare u selu Dubravka u Konavlima).

¹³ Bešlagić 1971, 119-122; Vemić 2011, 43-44, Sl. 1-2, 15.

¹⁴ Stojanović 1902, 74; Šćepanović 1984, 158.

Sl. 2. Sljemenjaci dalmatinskog tipa: 1. Shematski prikaz; 2. Ravanjska vrata na Kupresu (foto: A. Milošević); 3. Cista kod Imotskog (foto: A. Milošević)

Osnovnom formom svi su prilično ujednačeni. Pripadaju skupini visokih monumentalnih sljemenjaka s naglašenim elementima krovnog dijela i lučno povijenog hrpta sljemena. U pravilu su položeni na pločasti postament (Sl. 2.1). Najveći broj stećaka ovog tipa posjeduju groblja u Cetinskoj krajini i u susjednom imotskom području (Sl. 2.2), a ima ih i u poljima jugozapadne Bosne, na Duvanjskom i Kupreškom polju (Sl. 2.3). S obzirom na njihovu koncentraciju na prostoru

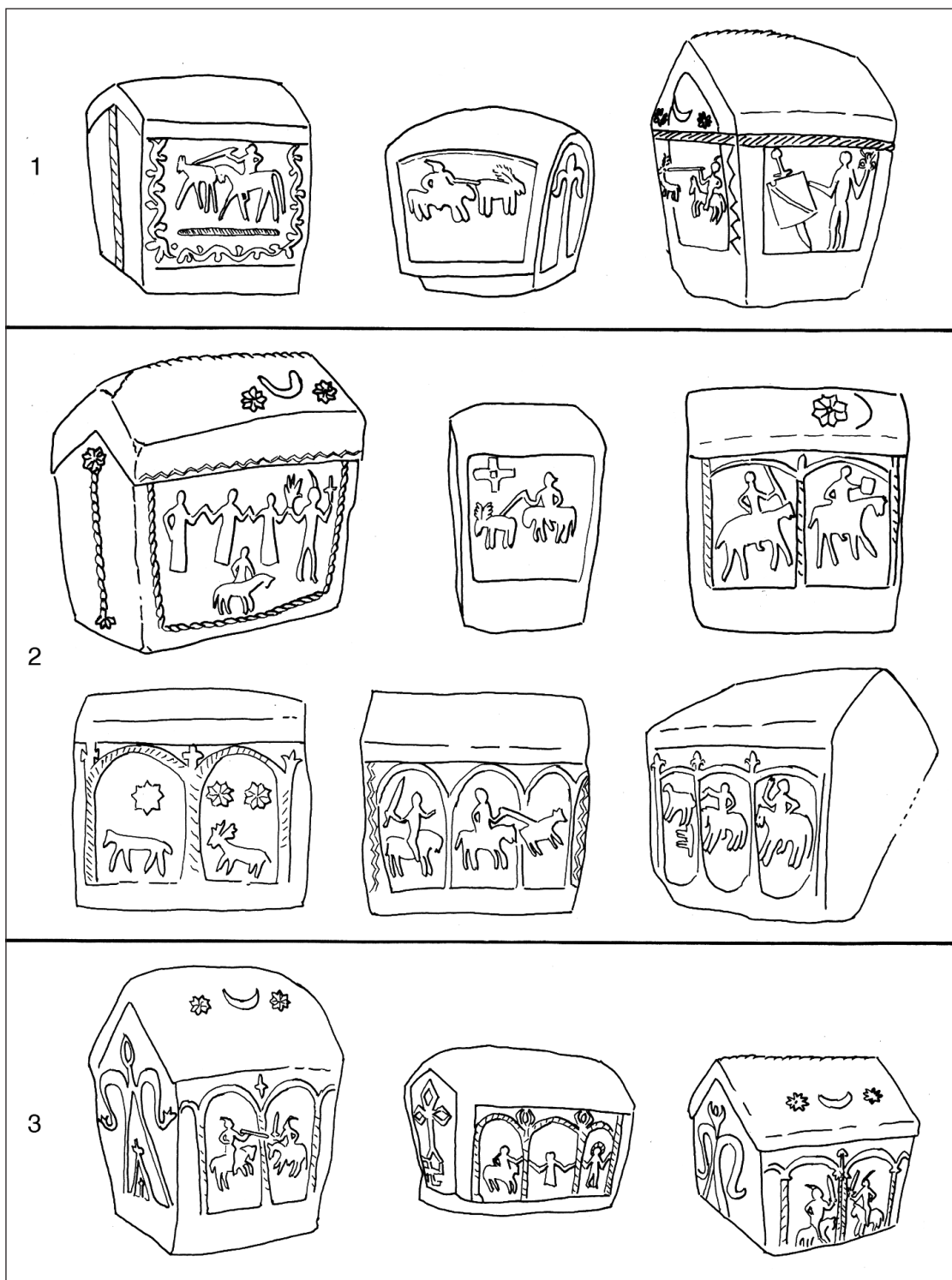
današnje Dalmacije, kao i na činjenicu da su sljemenjaci s područja Cetinske krajine i dijelom Imotskoga stariji od onih u poljima jugozapadne Bosne, te s obzirom na tipološku osebnost, nazivali smo ih sljemenjacima *dalmatinskog tipa*.¹⁵

Za razliku od drugih oblika stećaka, sljemenjaci *dalmatinskog tipa* ukupnim izučavanjima stećaka, zbog raskošnije ukrašenosti, pružaju najviše. Prvenstveno se to odnosi na prepoznavanje klesarskih radionica i utvrđivanje njihovoga kronološkog razvoja. Ovom prilikom nije svrsishodno detaljnije ulaziti u ikonografsku analizu njihovih reljefnih sadržaja jer bi nas to daleko odvelo. Upozorili bismo međutim samo na generalnu ocjenu, prema kojoj se sljemenjaci u Cetinskoj krajini (Sl. 3.1) jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima i oblicima simbola duhovnog karaktera, ikonografskim rješenjima i izborom motiva narativnih scena, a ponekad i prikazima ljudskih i životinjskih figura te klesarskom obradom razlikuju od raskošnijih primjeraka u poljima jugozapadne Bosne (Sl. 3.3). Sve elemente i jedne i druge skupine nalazimo na stećcima Imotske krajine koja među ovim prostornim zonama predstavlja zemljopisnu sponu (Sl. 3.2). Njihove uočljive stilske i ikonografske sličnosti upućuju na pomisao da u ovim dvjema regionalnim grupama sljemenjaka *dalmatinskog tipa* treba vidjeti jednu klesarsku radionicu, a s obzirom na to da elemente bosanske i cetinske skupine nalazimo na stećcima Imotske krajine, logično ju je locirati negdje u okolini Imotskoga. Sasvim rijetki natpisi na tim spomenicima većinu njihovih klesara zauvijek će ostaviti anonimnima. Sretan je međutim slučaj da je u natpisu jednog stećka iz okoline Imotskog ostalo zabilježeno ime kovača Jurine, pa ta činjenica ovom klesaru omogućuje atribuciju najljepše i najbogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa*.¹⁶ O svemu tome kasnije će biti više riječi.

Upozorio bih nadalje na još nekoliko zanimljivih detalja koji proučavanjima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* mogu pružiti znatnog poticaja. Kartiranjem grobalja s takvim stećcima uočljiv je vrlo zanimljiv njihov prostorni raspored na temelju kojega je moguće pretpostaviti još nekoliko važnih zaključaka.

¹⁵ Milošević 1991, 42-43.

¹⁶ Milošević 2005, 253-268.

Sl. 3. Sljemenjaci dalmatinskog tipa: 1. Cetinska krajina; 2. Imotska krajina; 3. Duvanjsko-kupreško područje

U vezi s prostornim razmještajem sljemenjaka *dalmatinskog tipa* evidentna je njihova koncentracija u dvije regije: jednu čini regija Trilj – Imotski, a drugu Duvno – Kupres (Sl. 4). Iznena-

đuje pri tome izostanak tih spomenika sjeverno od Imotskoga, posebno na području Livanjskog polja, koje među ovim regijama predstavlja jedinu moguću prirodnu poveznicu i prometnu ko-

Sl. 4. Rasprostranjenost sljemenjaka dalmatinskog tipa

munikaciju. Daleko sam od uvjerenja da u tome treba vidjeti dvije izolirane regije s istovremenim spomenicima, pa bih uz već iznijete dekorativne i dijelom ikonografske razlike iznio i nekoliko detalja kojima ću pokušati pretpostaviti i obrazložiti i njihovu kronološku razliku.

Zbog nedostatka natpisa na grupi bosanskih sljemenjaka rješenje ovog problema je otežano jer stilska i ikonografska analiza nije ponudila rješenje za njihovo uže vremensko i kulturno određenje. Situacija s dalmatinskom grupom znatno je povoljnija. Istraživanjima groblja sa sljemenjacima *dalmatinskog tipa* u Bisku kod Sinja utvrđeno je da je na jednom stečku uklesan datum ispisan ćirilčkim slovima, a u brojčanim vrijednostima označava 1440. godinu (Sl. 5.1-2).¹⁷ U odnosu na kosu plohu sljemena godina je prilično nemarno uklesana, pa može izazvati sumnju da je naknadno izvedena, odnosno da je stećak izrađen i postavljen ranije nego li to ozna-

čava uklesana godina. Nedoumice iskazane u tom pogledu odagnao je nalaz srebrnog novčića u grobu uz sami stećak, a pripadao je mletačkom duždu Francescu Foscariju iz polovine 15. stoljeća. S obzirom na uočljivu stilsku i ikonografsku srodnost stećaka iz Biska s drugima iz Cetinske krajine ovim otkrićem dobiven je siguran temelj za približnu dataciju većine sličnih spomenika na cijelom prostoru.

Pouzdana mogućnost datiranja skupine cetinskih stećaka, a time i sličnih primjeraka u okolici Imotskoga, daljnjim izučavanjima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* pružila je sasvim nove mogućnosti. No, prije nego li i to detaljnije obrazložim, upozorio bih kratko i na lokalna povijesna zbivanja jer ona mogu biti od presudne važnosti za daljnje razumijevanje cjelokupne problematike.

Godine 1435. u Cetini prestaje kneštvo Nelipčića smrću posljednjeg njenog kneza Ivaniša, a nasljedno pravo na njihovu baštinu ženidbom za Ivaniševu kćer polagao je tadašnji dalmatinsko-

¹⁷ Milošević 1991, 18-19.

Sl. 5. Stećak iz Biska s 1440. godinom uklesanom na sljemenu (foto: A. Milošević)

hrvatski ban Ivan Frankopan. Svjestan teškoća koje će mu donijeti održanje nove stečevine, Frankopan je odmah po ustoličenju nastojao za sebe pridobiti oružju vješte cetinske Vlahe čime je nastavio politiku prema Vlasima koja je gotovo 100 godina rodu Nelipčića u Cetinskoj kneževini osiguravala napredak i donijela prvenstvo među hrvatskim velikaškim porodicama 14. i 15. stoljeća. No, tadašnji hrvatsko-ugarski kralj Sigismund Luksemburški osporavao je Frankopanu bivše Nelipčičeve posjede temeljem odredbi feudalnog prava i silom mu ih je oduzeo šaljući protiv njega vojsku pod vodstvom Matka Talovca. U jeku tih ratnih sukoba Frankopan je umro, a Vlasi u Cetini, zbog iskazane odanosti Frankopanu, bili su proganjeni. Rezultat tih progona je i pogodba sklopljena između novog hrvatskog bana Petra Talovca i Mletačke republike u pogledu tretiranja Vlaha i uklanjanja postojećih razmirica između tog dijela stanovništva i novih gospodara Cetine.¹⁸ Pogodba je sklopljena 1437.

¹⁸ Ljubić 1898, 96-98.

godine, ali izgleda da nije bila poštivana. Progoni Vlaha se nastavljaju i nakon toga dogovora, a nedugo potom uzrokuju i sukob novih cetinskih gospodara Talovaca s njihovim istočnim susjedom hercegom Stjepanom Kosačom koji je u to vrijeme stolovao u Imotskom.¹⁹ Vjerojatno i sa željom da zaštiti vlaški dio cetinskih stanovnika Kosača ratuje s Talovcima, a u jednom ratnom sukobu, 1440. godine, oduzima im grad Omiš i cijeli prostor poljičke kneževine.²⁰ Stjepan Kosača je tim prostorom vladao nekoliko idućih godina, do 1444. godine od kada Omiš i Poljica priznaju mletačko vrhovništvo. U vezi s ovim događajima oko Poljica ovdje upozoravam da se stećci u Bisku nalaze na samoj sjevernoj granici s Poljicima, te da je upravo u ovo vrijeme mletački dužd bio Francesco Foscari. Što bi, pak, ovi događaji mogli značiti prema godini 1440. uklesanoj na stećku iz Biska i prema već spomenutom nalazu Foscarijeva novca, nije potrebno posebno objašnjavati.

Kratko vrijeme nakon sukoba Talovaca s hercegom Stjepanom Kosačom i početnih nesporazuma u pogledu političkih i gospodarskih ingerencija između Talovaca i Mletačke republike na području srednje Dalmacije krajem četvrtog i početkom petog desetljeća 15. stoljeća, novi gospodari Cetine nakratko nastoje izgladiti neprijateljske odnose s uglednijim vlaškim porodicama.²¹ Međutim, već 1444. godine sukobi između Vlaha i Talovaca ponovo eskaliraju,²² pa Vlasi iz Cetine opet bježe sa svojih posjeda, prvenstveno u Poljica, sada pod okrilje Mletačke republike, o čemu postoji zapis iz 1446. godine,²³ ali i u druge krajeve, pa vjerojatno i natrag prema Imotskom, pod okrilje Kosača. O tome nam ipak nisu poznati povijesni dokumenti. Zanimljivo je međutim da na groblju u Cisti Velikoj nalazimo

¹⁹ Dinić 1940; Poparić 1942.

²⁰ Klaić 1975, 237-240.

²¹ Lopašić 1895, 221. Ispravom izdanom 1443. godine pod Sinjem tadašnji cetinski knez i hrvatski ban Petar Talovac za vjernu službu novim posjedima daruje Vlahu Vignja Dubravčića.

²² Stipišić / Šamšalović 1960, 568. Ispravom izdanom u Kninu 1444. godine Petar Talovac oduzima posjede Vlasima Mikuli Dudanoviću i Radoju Gerdaniću i daruje ih udovici Šimuna Keglavića.

²³ Ljubić 1898, 236-239. U zaključcima mletačke vlade iz 1446. navode se i pritužbe bana Petra Talovca da njegovi ljudi i Morlaci bježe u Poljica na štetu njegovu i njegovih posjeda.

dva sljemenjaka sa sačuvanim natpisima iz kojih saznajemo da su pripadali supružnicima Jerku i Vladni Kustražić.²⁴ Ova dva spomenika su ključna za kronološko određenje sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, ali i o tome nešto više kasnije. Ono što je ovdje sada važno jest da su Kustražići kao cetinski Vlasi navedeni u onom ranije spomenutom Zakonu za Cetinske vlahe iz 1436. godine,²⁵ pa se ovom arheološko-povijesnom slagalicom može potvrditi prethodno pretpostavljeno povlačenje cetinskih Vlaha i prema Imotskom.

U vezi s povlačenjem Cetinskih vlaha zanimljivo je nadalje da sljemenjake *dalmatinskog tipa* nalazimo samo na onim područjima Dalmacije i jugozapadne Bosne kojima u to vrijeme gospodare Kosače.

Zanimljiv raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa* unutar državine Stjepana Kosače nagovještava još neke povijesne zaključke koje bez izučavanja stećaka, a samo na osnovu pisanih isprava, ipak nije bilo moguće dokučiti. Prostorni raspored tih stećaka pojašnjava osnovne Kosačine namjere, da oružju vješte i vojnički dobro organizane Vlahe koncentrira u neposrednoj okolini Imotskog u kojem je imao svoje stalno sjedište te u području Duvanjskog i Kupreškog polja, a također i u dijelovima njegova posjeda koji su bili najistureniji prema Dalmaciji. Iz ovih pokazatelja mogu se prepoznati Kosačine namjere da svoj posjed zaštititi upravo u onim njegovim dijelovima koji su u to vrijeme bio najugroženiji. U prvo vrijeme, u četvrtom desetljeću 15. stoljeća, to radi da se zaštititi od Talovaca iz Cetine i Mletačke republike koja tada gospodari priobalnom Dalmacijom, pa iz tih razloga sljemenjake *dalmatinskog tipa* nalazimo isključivo zapadno i južno od Imotskoga. Podvlačim ovdje da se na tim grobljima u Dalmaciji nalaze uglavnom raniji, jednostavnije ukrašeni sljemenjaci za razliku od onih u poljima jugozapadne Bosne. Naseľjavanje Vlaha, u drugoj polovini 15. stoljeća, u poljima jugozapadne Bosne ima za svrhu štititi Kosačin posjed u onim njegovim dijelovima koji su tada bili najugroženiji; najprije od samovoljne bosanske vlastele, a poslije i od samog bosanskog kralja Stjepana Tomaša, s kojim raskida savez nakon turske provale u Bosnu 1448. godine. Ovakvom naseljavanju Vlaha u drugoj polovini 15.

stoljeća u sjeverozapadnim krajevima Kosačina posjeda nesumnjivo je razlog i sve stvarnija turska opasnost, posebno nakon pada Bosne pod Turke 1463. godine.²⁶

Ranije spomenuti karakteristični prostorni raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa* unutar Kosačine državine nalazi, dakle, svoje povijesno opravdanje i dodatno ukazuje na već pretpostavljene i ranije dijelom obrazložene migracije vlašskog stanovništva u Dalmaciji i u jugozapadnoj Bosni. Klesari stećaka iz imotskog kraja nastavljaju produkciju ovih spomenika i kroz drugu polovinu 15. stoljeća, ali sada samo u okviru Kosačina posjeda, dodajući jednostavnije ukrašenim sljemenjacima niz novih dekorativnih elemenata koji se očituju bogatijim vegetabilnim trakama, antropomorfnim prikazima ljiljana i križa te razvijenijim arkadama i turnirskim motivima. Pretpostavljam da upravo u ovo vrijeme, dakle u drugoj polovini 15. stoljeća, djeluje i prije spomenuti klesar Jurina koji je svoje ime uklesao na bogato ukrašenom stećku Vlaha Vukoja Bogdanića u Lovreću kod Imotskoga (Sl. 6).²⁷ Sadržaj samog natpisa ne omogućava njegovu užu dataciju, no navodi se da je dobar junak Vukoje poginuo vojujući u „gospodskoj službi“. Zbog toga se pretpostavljalo da taj nadgrobnik pripada kraju 14. stoljeća jer se „gospodsku službu“ izjednačavalo sa služenjem vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću koji je bio najmoćniji feudalac na ovim prostorima na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće.²⁸ Prije smo pokušali pokazati da ovakav tip sljemenjaka ne može biti stariji od 1440. godine, a napose ne bogatije ukrašeni sljemenjak kakav je ovaj Bogdanićev. Dataciju Vukojeva stećka u drugu polovinu 15. stoljeća, a time, dakako, i njegovu vojnu službu kod Stjepana Kosače, nesumnjivo dokazuje i sljedeće.

S obzirom na obradu i prikaze isti je klesar izradio i ranije spomenuti stećak Vladne Kustražić (Sl. 7). Iz natpisa na ovom stećku saznajemo da je grob Vladne Kustražić bio postavljen pokraj groba njenog supruga Jerka Kustražića. Ovo

²⁴ Petričević 1981, 281-284; Lozo 1985.

²⁵ Klaić 1972, 265.

²⁶ Tursko osvajanje zemalja Stjepana Vukčića Kosače započelo je još 1463.-1465. godine. Na osvojenom jugoistočnom teritoriju Turci osnivaju poseban Hercegovački sandžak (Šabanović 44-46, 115-117). Sjeverozapadni dio nekadašnje hercegove državine osvajaju nešto kasnije (Rog 1477, Imotski najkasnije 1493, Posušje prije 1502, dok se Kupres kao nahija pojavljuje tek 1516. godine).

²⁷ Milošević 2005, 253-268.

²⁸ Petričević 1981, 283-284.

Sl. 6. Stećak Vukoja Bogdanića u Lovreču kod Imotskog (foto: A. Milošević)

Sl. 7. Stećak Vladne Kustražić u Cisti kod Imotskog (foto: A. Milošević)

naravno treba značiti da je vjerojatno i nad Jerkovim grobom bio podignut sličan stećak te da među ovim spomenicima mora postojati i kronološka razlika jer je Jerko umro ranije.²⁹ Nedomice u tom pogledu riješilo je čitanje natpisa na jednom stećku koji je s ovog nalazišta prenesen u Split, ispred Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika (Sl. 8). Nedavno je utvrđeno da taj spomenik pripada Jerku Kustražiću. To je bio vrlo vrijedan podatak jer se stećak Jerka Kustražića upotrijebljenim dekorativnim elementima i ikonografskim rješenjima razlikuje od stećka njegove supruge. On spada u grupu sljemenjaka s jednostavnijim ukrasima, a svojim likovnim karakteristikama vrlo je blizak prije spomenutim stećcima iz Biska (Sl. 9). Ranije smo već spomenuli da je gotovo sigurno da je stećak Jerka Kustražića i one iz Biska radio isti klesar, a s obzirom na pouzdanu mogućnost datiranja stećaka iz Biska oko 1440. godine, vjerojatno je i stećak Jerka Kustražića napravljen približno u isto to vrijeme, odnosno svega nekoliko godina

Sl. 8. Stećak Jerka Kustražića iz Ciste kod Imotskog (danas ispred Muzeja HAS u Splitu, foto: A. Milošević)

nakon njegova povlačenja iz Cetine. I ovaj primjer, dakle, jasno potvrđuje prethodno iznijetu pretpostavku prema kojoj bi sljemenjaci *dalmatinskog tipa* s jednostavnijim ukrasima bili stariji od onih na kojima su dodane vegetabilne trake, arkade i antropomorfni ljljani.³⁰

²⁹ Uvažimo li ovdje poznatu činjenicu da su žene u kasnom srednjem vijeku na dalmatinskom prostoru živjele u prosjeku 10-15 godina duže od muškaraca, dobivamo pretpostavljenu moguću godinu klesanja i postavljanja njenog stećka, a to je po ovakvoj računici vrijeme oko 1455.–1460. godine. Ovaj podatak sam po sebi i ne bi bio toliko značajan da sljemenjak Vladne Kustražić stilski i radionički nije vrlo blizak spomenutom sljemenjaku Vukoja Bogdanića, pa je preciznijom mogućom datacijom stećka Vladne Kustražić posredno dobiveno i približno vrijeme klesanja i postavljanja Bogdanićevog stećka, a time i desetine drugih, stilski i radionički vrlo sličnih bogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* sačuvanih u okolici Imotskog te posebno u Duvanjskom i na Kupreškom polju.

³⁰ Tek kao kuriozum, ovdje upozoravam na još nešto. Kasnosrednjovjekovni monolitni nadgrobni spomenici, a pogotovu ukrašeni monumentalni sljemenjaci, nesumnjivo su bili značajan materijalni izdatak za naručitelja. O njihovoj onodobnoj vrijednosti nisu mi poznate izravne povijesne potvrde, no vrlo je ilustrativan jedan podatak iz 1377. godine prema kojemu je cetinski Vlah Ostoj Bogović podmirio ukupne troškove sahrane Vlaha Priboja Papalića u iznosu od nevjerovatnih 40 libara. Nevjerovatnih stoga jer je npr. prosječan ukop u Splitu u to vrijeme koštao između 4 i 8 libara, a za iznos od 40 libara u crkvi šibenskih franjevaca mogla se tada dobiti cijela obiteljska grobnica. Usporedbe radi, navodimo i gospodarski podatak iz 1370. godine po kojemu se Ratko Radoslavić porijeklom iz Cetine na ime

Sl. 9. Stećci iz Biska u Cetinskoj krajini
(foto: A. Milošević)

U vezi s prostornim rasporedom sljemenjaka *dalmatinskog tipa* zanimljiva je konačno i još jedna konstatacija, koja dodatno potvrđuje ovakva razmišljanja. Uočljivo je naime, njihovo pružanje u jednom pravcu, duž današnje ceste Trilj-Imotski (Sl. 10). Ako znamo da je istom ovom trasom prolazila i antička cesta Salona-Narona,³¹ nema

zakupa prihoda sela Stolac u Cetini obvezuje splitskom nadbiskupu godišnje isplatiti 60 libara (o tome usp. Ančić 1987, 91-94). Vrlo je vjerojatno da ukupni spomenuti troškovi sahrane Vlaha Priboja Papalića u cijenu uključuju i izradu i postavljanje stećka, a kako se sve to događa 1377. godine, sasvim je izvjesno da se ovdje ne radi o ukrašenom monumentalnom sljemenjaku, nego o jednostavnijem nadgrobnom spomeniku. Ukrašeni sljemenjaci, vidjeli smo, klešu se tek od trećeg ili četvrtog desetljeća 15. stoljeća, pa nam ovaj podatak iz 14. stoljeća za ukupnu cijenu koštanja ukrašena sljemenjaka može biti tek dobar reper.

³¹ Bojanovski 1974, 221-223.

razloga sumnjati da se istim pravcem pružala i srednjovjekovna cesta, kojom treba pravdati ovakav prostorni raspored *dalmatinskih sljemenjaka*. Ako, pak, na osnovu ovog primjera, ceste pretpostavimo kao važan razlog njihovog prostornog razmještaja, čini mi se logičnim ovakav njihov prostorni raspored zahtijevati i od bosanske grupe ovih spomenika, što dijelom potvrđuju samo nalazi iz Kupreškog polja. Srednjovjekovna cesta, međutim, ovo polje nije napuštala kao današnja i antička cesta Salona-Argentaria preko Kupreških vrata, nego, sljedeći raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, rijekom Janj prema Plivi i dalje na sjever dolinom Vrbasa, prateći trasu rimske ceste Salona-Servitium.³² Što se pak Duvanjskog polja tiče, uočljivo je da pružanje ovih spomenika ne prati niti današnje, a niti antičke ceste koje su prolazile tim poljem. Imajući međutim u vidu smještaj grobalja s ovim tipom spomenika najčešće uz cestovne komunikacije na način kako to pokazuju dalmatinski i kupreški primjeri, pretpostavljam da su i ovi stećci u Duvanjskom polju imali istu prostornu karakteristiku, odnosno da njihov prostorni raspored također indicira cestu. Temeljem ove pretpostavke i razmještaja stećaka, te prema pojedinačnim primjercima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* na Blidinjskoj visoravni, pretpostavljam da su i duvanjski sljemenjaci bili položeni uz cestu koja je iz određenih razloga egzistirala samo jedno kratko vrijeme, a koja je Bosnu, dolinom Neretve, povezivala s jugom. U okviru poznatih povijesnih događaja druge polovine 15. stoljeća pretpostavljam da se to zbilo u vrijeme između 1470. godine i prvih desetljeća 16. stoljeća, odnosno u razdoblju kada je zbog turskih osvajanja prema Dalmaciji sva trgovina ovog dijela Bosne bila usmjerena prema Dubrovniku. Uspješnim turskim osvajanjima u Dalmaciji u prvim desetljećima 16. stoljeća, a posebno nakon pada Klisa 1537. godine, trgovačka razmjena Bosne ponovo je usmjerena prema Splitu.³³ Većina vlašskog stanovništva, oduvijek prilagodljiva novim gospodarima, u međuvremenu je prešla na islam, čime prestaje potreba klesanja ovakvih spomenika, pa iz tih razloga raskošnije ukrašene sljemenjake *dalmatinskog tipa* ne nalazimo niti uz ceste koje iz Bosne preko tog područja vode u Dalmaciju.

³² Bojanovski 1974, 114-122.

³³ Kovačević 1961, 43-64.

Sl. 10. Sljemenjaci dalmatinskog tipa u odnosu prema rimskim i vjerojatnim srednjovjekovnim cestama

Summary

About the issue of Stećci from the Dalmatian perspective

Article discusses the late medieval monolithic tombstones – Stećci, mainly the so-called ridge *Dalmatian type*, their cultural affiliation and time of origin since the previous studies are still seeking a satisfactory answer to this important issue. Assessment on these issues in this discussion are not offering a new theory, but it endeavors to develop and deepen one of those previously presented. In particular, it tries to strengthen the assumptions of the authors who associated genesis and development of these monumental tombstones with the Vlachs who were separate ethnicity at that time in the Western Balkans, and which are, as it is usually interpreted, the rest of the surviving indigenous, mostly Roman or Romanised Illyrian population. Thereat, the argument is built on a com-

pletely new facts, and far under-used methodology in the study of tombstones that confronts archaeological findings to well known historical facts. Spatial starting point for this are results of Stećci's research in the area of Cetina in Dalmatia and in the south-west Bosnia.

Literatura:

- Ančić, M. 1987, Gospodarski aspekti stočarstva centinskog komitata u XIV. st., *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 14, Zagreb 1987, 69-98.
- Ančić, M. 2007, Srednjovjekovno plemstvo na prostoru između Zrmanje i Neretve, u: *Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja*, Zagreb 2007, 149-158.
- Ančić, M. 2007a, Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije, u: *Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja*, Zagreb 2007, 161-167.
- Anđelić, P. 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 487-491

- Basler, D.* 1972, Neke likovne paralele na stećcima, Naše starine 13, Sarajevo 1972, 123-133.
- Benac, A.* 1982, Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, u: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja, Skopje 1982, 195-205.
- Bešlić, Š.* 1971, Stećci – kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Bešlić, Š.* 1973, Neki noviji rezultati istraživanja stećaka, u: Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura, Zenica 1973, 279-286.
- Bešlić, Š.* 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bojanovski, I.* 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH 47, Sarajevo 1974.
- Dinić, J.* 1940, Zemlje hercega sv. Save, Glas SKA 82, Beograd 1940.
- Dragomir, S.* 1924, Vlahii si Morlacii, u: Studiu din istoria românismului balcanic, Cluj 1924.
- Gabričević, B.* 1983, Antička nekropola u Sinju. Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 76, Split 1983, 5-101.
- Gunjača, S.* 1938, Cetinski knez Ivan I. Nelipić, Sarajevo, 1938.
- Hadžijahić, M.* 1973, Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka, u: Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura, Zenica 1973, 287-296.
- Hrabak, B.* 1956, Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Arheologija), N. s., sv. 11, Sarajevo 1956, 325-328.
- Hrabak, B.* 1956a, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, (Istorija i etnografija), N. s., sv. 11, Sarajevo 1956, 29-39.
- Jireček, K.* 1959, Vlasi i Mavrovslasi u dubrovačkim spomenicima, u: Zbornik Konstantina Jirečeka 1, Posebna izdanja Srpske akademije nauka 326, Beograd 1959, 193-204.
- Klaić, N.* 1972, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972.
- Klaić, N.* 1984, Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini, u: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, izd. HAD-a 8, Split 1984, 265-271.
- Klaić, V.* 1975, Povijest Hrvata, knj. 2, Zagreb 1975.
- Kovačević, D.* 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela ANUBiH 18, Sarajevo 1961.
- Kulišić, Š.* 1967, O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starinicima, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 5, ANUBiH, Sarajevo 1967, 191-212.
- Kulišić, Š.* 1967, Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 5, ANUBiH, Sarajevo, 1967, 233-241.
- Lopašić, R.* 1895, Iz izvještaja o primorskim arhivima, Starine JAZU 27, Zagreb 1895.
- Lovrenović, D.* 2009, Stećci, Sarajevo 2009.
- Lozo, M.* 1985, Dva stećka iz Ciste, Imotska krajina br. 342-343, od 1. travnja 1985. godine.
- Ljubić, Š.* 1898, Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike, knj. 9, Zagreb 1898.
- Mandić, D.* 1963, Postanak Vlaha, u: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 515-567.
- Mandić, D.* 1967, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.
- Mandić, D.* 1968, Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima, Hrvatska revija 16, Pariz 1968, 237-246,
- Miletić, N.* 1982, Stećci – arheološki i likovni aspekt, u: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja, Skopje 1982, 231-239.
- Milošević, A.* 1985, Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 15, Split 1985, 227-236.
- Milošević, A.* 1991, Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni u 14. i 15. stoljeću, Split 1991.
- Milošević, A.* 1998, Arheološka topografija Cetine, Split 1998.
- Milošević, A.* 2004, Stećci – Chi li fece e quando? Hortus artium medievalium 10, Zagreb – Motovun 2004, 187-202.
- Milošević, A.* 2005, „Kovač“ Jurina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 32, ANUBiH, Sarajevo, 2005, 253-268.
- Mirdita, Z.* 1995, Balkanski Vlasi u svjetlu podataka bizantskih autora, Povijesni prilozi Instituta za suvremenu povijest 14, Zagreb 1995, 25-116.
- Mirdita, Z.* 2004, Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004.
- Petričević, I.* 1981, Pročitani „izgubljeni“ natpisi, Kačić 13, Split 1981, 273-284.
- Poparić, B.* 1942, Tužna povijest hercegovne zemlje 1437-1482, Zagreb 1942.
- Skarić, V.* 1955, Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 40, Sarajevo 1928, 141-144.
- Skok, P.* 1971, Vlah, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 514.
- Soldo, A. J.* 1965, Cetina – srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, u: Sinjska spomenica 1715-1965, Sinj 1965, 63-101.
- Solovjev, A.* 1955, Bogumilska umjetnost, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 644-645.
- Stojanović, Lj.* 1902, Stari srpski zapisi i natpisi, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda 1, Beograd 1902.

- Stećci* 2008: *Stećci* (grupa autora), Zagreb 2008.
- Stipišić, J. / Šamšalović, M.* 1960, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik historijskog instituta JAZU 3, Zagreb 1960.
- Stulli, B.* 1967, Kroz historiju Sinjske krajine, Narodna umjetnost 5-6, Zagreb 1967–1968, 5-94.
- Šćepanović, Ž.* 1984, Crnojevići, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984.
- Škobalj, A.* 1970, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu 1970.
- Vemić, D.* 2011, Late Medieval Tombstones (stećci) in the area of Žabljak, Montenegro, Budapest 2011.
- Vukčević, N.* 1981, Etimologija pojma „Vlah“ i njegova razna značenja. Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, Naučni skupovi Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 7, Titograd 1981, 315-342.
- Wenzel, M.* 1962, Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why, Südost-Forschungen 21, München 1962, 102-143
- Wenzel, M.* 1999, Bosanski stil na stećcima i metalu, Sarajevo 1999.
- Wilke, G.* 1924, Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilen Denkmälern, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 36, Sarajevo 1924, 27-38.
- Žeravica, Z. / Kovačić, L.* 2002, Konavle – srednjovjekovna groblja (katalog izložbe), Dubrovnik 2002.

